

УДК 343.811(470+571)(091)"185"

Ігор Левчук,

аспірант кафедри теорії та історії держави і права

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються правові підстави проведення реформи пенітенціарної системи Російської імперії в другій половині ХІХ століття. Досліджено причини та передумови проведення реформи та обставини її проведення. З'ясовано організаційні аспекти діяльності закладів пенітенціарії на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Зроблено висновок щодо ефективності реформи системи виконання покарань та її впливу на подальші трансформації пенітенціарної системи у Російській імперії в другій половині ХІХ століття.

Ключові слова: пенітенціарна система, реформа пенітенціарної системи, Російська імперія, українські губернії, система закладів виконання покарань.

Серед реформ пенітенціарної системи другої половини ХІХ ст. вагоме місце посідає саме реформа 1879 р., яка означена в історико-правовій літературі тюремною реформою, оскільки її сутність полягала як у зміні законодавства, так і в реорганізації системи закладів виконання покарань. Актуальність та доцільність вивчення реформи 1879 р. пояснюється схожістю явищ та процесів, які відбувалися у другій половині ХІХ ст., із процесами, які відбуваються сьогодні. Це стосується забезпечення правових гарантій захисту прав людини; трансформації системи установ для виконання кримінальних покарань, пов'язаних з позбавленням волі; виокремлення нових суспільних відносин, що потребують інших важелів врегулювання; зміцнення державного управління, належної організації тюремної системи; створення нових інституцій тощо.

Науковий інтерес до проблеми організації та функціонування пенітенціарної системи спостерігається у вітчизняних та зарубіжних вчених протягом тривалого часу. Історіографія проблеми представлена іменами Ф. Х. Ахмадєєва, І. Богатирьова, С. Л. Гайдука, М. М. Гернета, О. Горегляда, М. Г. Деткова, Д. О. Дриля, М. Д. Калмикова, Дж. Кенана, М. Костецького, А. Куніцина, М. Мординова, В. М. Нікітіна, М. В. Осипова, О. О. Піонтковського, М. Ф. Пряншнікова, В. В. Россіхіна, І. М. Упорова,

Б. С. Утевського, І. Фойницького, Є. Г. Ширвіндта, О. Н. Ярмиша та ін.

Варто зазначити, що необхідність реформування пенітенціарної системи Російської імперії у другій половині ХІХ ст. була об'єктивно зумовлена процесами ствердження нових суспільних відносин і їх наслідками, а саме скасуванням особистої залежності селян від поміщиків та докорінною реорганізацією системи судочинства. Скасування 19 лютого 1861 р. кріпосного права в Росії і введення для селян судової відповідальності висували перед царським урядом питання про організацію достатнього числа тюрем у тому числі. У 1862 р. Міністерство внутрішніх справ висунуло вимогу до усіх губернаторів подати відомості про стан місць позбавлення волі, запропонувавши зібрати матеріали за період 1857—1859 рр. З отриманих відповідей було очевидно, що загалом в'язниці в Російській імперії знаходилися в найжахливішому стані [1, с. 74].

Спроби проведення вдалої тюремної реформи в ХІХ ст. були зроблені ще за часів правління Олександра І, який у 1808 р. звелів у всіх губерніях будувати тюремні замки за особливими планами та видав 13 грудня 1817 р. указ «Про кращий устрій тюремних острогів і про дотримання чистоти і охайності в них», але на практиці ніяких позитивних зрушень щодо умов утримання засуджених осіб так і не

відбулося. Наступник Олександра I, Микола I, також зацікавився тюремним питанням. Після відвідання в Англії одиночної тюрми цар запланував будівництво 75 подібних одиночних тюрем і в Російській імперії. Проте державній скарбниці було не під силу втілити цей задум у життя, що вимушений був констатувати згодом і Олександр II.

Варто зазначити, що складність і багатоаспектність завдань, які стояли перед державою в той період часу, поглиблювалися одночасною реалізацією ряду інших масштабних проектів, що унеможливили одночасне проведення тюремної реформи. Тому було виокремлено первинне найменш витратне завдання — оновлення кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, яке вирішувалося в період з 1864 по 1866 рр.

Таким чином, з моменту приходу до влади Олександра II пенітенціарна система перебувала у стані дисонансу між удосконалим кримінальним законодавством, що визнавало принцип виправлення особи як мету тюремного ув'язнення, і матеріально-технічними та організаційно-управлінськими умовами, що не були приведені у відповідність з цією новою парадигмою. Іншою важливою обставиною, яка зумовила необхідність реформування даної сфери, стало зростання злочинності, викликане загальним процесом соціально-економічної модернізації. Для тюремної системи це означало небувале раніше переповнення тюрем [2, с. 18].

Важливий етап у розвитку пенітенціарної системи пов'язується із створенням у 50-х роках XIX ст. особливої комісії, яка провела обстеження тюрем, що можна вважати першим серйозним підходом до реформування пенітенціарних установ, оскільки попередні не супроводжувалися такими важливими кроками. Це підтверджується нереалізованими намірами належного устрою одиночних тюрем. Комісія дала достатньо об'єктивну оцінку тюремної дійсності [3, с. 84]. Таким чином, за статистичними даними у період до 1860 р., у місцях позбавлення волі було 2209 приміщень для загального тримання ув'язнених і 1365 одиночних камер, які були розраховані на 39 тис. осіб, тоді як сумарна кількість арештантів складала близько 64 тис. осіб [1, с. 73].

Як зазначав М. В. Осипов, варто виділити п'ять основних міжвідомчих комісій, діяльність кожної з яких є важ-

ливим етапом у процесі розробки тюремної реформи: 1) 1862 р. — комісія К. І. Палена; 2) 1869 р. — комісія О. Б. Лобанова-Ростовського; 3) 1872 р. — комісія В. О. Соллогуба; 4) 1873 р. — комітет П. О. Зубова; 5) 1877 р. — комісія К. К. Грота [2, с. 19].

До початку проведення реформи пенітенціарна система не мала чітко зрозумілої вертикалі управління. Це стосується як управління на місцях, яке представляли поліцмейстери, губернські правління, губернатори, будівельні та лікарські комітети, відділ піклувального комітету в'язниць, так і органів центральної влади, до яких, за законом, з однієї сторони, належали Піклувальний комітет в'язниць, який здійснював головне управління місцями позбавлення волі, а з іншого — Міністерство внутрішніх справ та Міністерство юстиції.

Така система управління була громіздкою і запутаною. Вона не дозволяла мати єдиного координуючого центру ні на місцях, ні в центрі, ні в питаннях взаємин між центральними і місцевими органами. Уряд, усвідомлюючи цю проблему, вже з початку 1860-х років приступає до розробки плану щодо її вирішення. Так, рішенням Державної ради від 12 серпня 1862 р. на законодавчому рівні було встановлено, що імперія потребує нової тюремної системи, суттю якої стала ідея зосередження управління всіма в'язницями у Міністерстві внутрішніх справ [2, с. 19].

Наступна і основна спроба реформування тюремної системи в Російській імперії другої половини XIX ст. пов'язана зі створенням в 1872 р. Комісії для вироблення загального систематичного проекту щодо тюремного перетворення, головою якої став В. О. Соллогуб (з 1877 р. — К. К. Грот). Діяльність даної комісії відрізняється від попередніх тим, що вона мала не просто статус відомчої комісії, а загальнодержавний характер. У роботі даної Комісії брали участь найкращі спеціалісти і вчені того часу.

Ще одним позитивним аспектом роботи Комісії було те, що вона, чи не вперше, дала реалістичну оцінку стану місць позбавлення волі і, головне, проаналізувала причини, що призвели до такого стану, зокрема жахливий стан каральних закладів та недосконалість законодавства, яке регулювало інститут покарання. Система покарань, передбачених Положен-

ням про кримінальні та виправні заходи, була занадто громіздкою, а тому на практиці це призводило до злиття і нівелювання значної кількості правових приписів системи виконання покарань, що суперечило як кримінальному закону, так і судовим вирокам.

Разом з тим, як зазначає І. В. Упоров, цих логічних кроків здійснено не було, більше того, щодо деяких питань дана громіздкість та запутаність тільки посилилась. Комісія не змогла чітко сформулювати цілі, завдання і принципи виконання обмеження волі, що дало б змогу, в свою чергу, використовувати це як вихідну позицію при розробці інших пропозицій в порядку їх розвитку та конкретизації [4, с. 242].

Замість цього Комісія зробила акцент у питаннях управління тюремною системою та створила в 1879 р. Головне тюремне управління. Діяльність даного управління почалася з того, що було створено три основні різновиди закладів позбавлення волі:

1) великі в'язниці, так звані центри, підпорядковані безпосередньо Головному тюремному управлінню;

2) тюрми загального типу, підлеглі губернським тюремним інспекціям;

3) каторжні в'язниці, а також віддалені місцевості, де мало місце масове заселення осіб-каторжників, які відбули свій термін. Каторжні в'язниці приблизно відповідали за своїм статусом сучасним виправним колоніям різного режиму і колоніям-поселенням.

У цьому ж році законної сили набрав проект комісії щодо перегляду положення про покарання, відповідно до якого передбачалися такі види кримінального покарання:

1) заслання на каторгу з терміном та без терміну;

2) ув'язнення у виправному будинку на термін до 6 років;

3) ув'язнення в тюрмі терміном до одного року;

4) арешт терміном до трьох місяців.

При цьому праця засуджених у місцях позбавлення волі визначалася обов'язковим елементом такого ув'язнення.

Варто враховувати, що, як і раніше, основною перешкодою проведення вдалих реформ залишався брак коштів. За таких умов не могло і мови бути про корінні перетворення тюремних частин у короткі

терміни. Тому Комісією підкреслювалася необхідність поступової побудови каральних закладів, виходячи з наявних можливостей та умов. Так, в 1879 р., замість 737000 руб. ГТУ отримало тільки 177500 (аналогічний стан справ зберігся і в наступні роки).

М. М. Гернет у зв'язку з цим безпідставно називав проект Комісії «мертвонародженням», оскільки не настали жодні корінні зміни в порядку та в умовах відбування покарань у вигляді позбавлення волі [4, с. 246].

Що стосується українських губерній імперії, то більшість тюремних установ перебувала в незадовільному стані. В них катастрофічно не вистачало бюджетного асигнування на утримання тюремної частини. Що ж до переповненості тюрем, що стало на той час основною проблемою, то пенітенціарні установи українських губерній знаходилися у вельми незадовільному стані [3, с. 93]. На кінець 1881 р. переліміт арештантських місць у Російській імперії становив 25% [4, с. 245]. В той же час в деяких українських губерніях ці цифри були в кілька разів вище (у Волинській — 120%, Подільській — 70%, Київській і Полтавській — 50%). Усього ж на 9400 місць припадало 13358 ув'язнених [3, с. 93].

Отже, до основних причин та передумов необхідності проведення тюремної реформи, на наш погляд, варто віднести:

1) відсутність законодавчо визначеного центрального державного органу управління пенітенціарними установами;

2) недостатнє фінансування пенітенціарних закладів з боку держави;

3) жахливі умови тримання в'язнів;

4) зростання злочинності та, як наслідок, катастрофічне переповнення тюрем;

5) хибне сприйняття основної мети покарання — використання праці в'язнів в економічних та колонізаційних завданнях держави.

Висновки. Таким чином, необхідність реформування пенітенціарної системи Російської імперії у другій половині XIX ст. була зумовлена як бурхливими процесами ствердження нових суспільних відносин, так і невідповідністю кримінального законодавства, що проявлялося не лише в умовах тримання засуджених, а й відсутності цілісної загальнодержавної тюремної системи та центрального державного органу управління пенітенціарними установами.

Місця позбавлення волі, що суттєво відрізнялися за призначенням, режимом тримання в'язнів, різним відомчим підпорядкуванням, страждали від відсутності чіткої нормативної бази та недостатнього фінансування. В цілому, реформа пенітенціарної політики Російської імперії в другій половині XIX ст. стала не лише нагальною потребою вищого керівництва, а й конкретним предметом державної політики, до розробки теоретичних та законодавчих основ якої залучалися провідні вчені та науковці даної сфери. До позитивних зрушень реформування пенітенціарної системи, перш за все, варто віднести гуманізацію відбування покарань засуджених (арештантська праця

перестає бути засобом вирішення державних економічних та колонізаційних завдань) та процес модернізації організаційно-управлінських основ існування пенітенціарної системи. Разом з тим, неспроможність держави в належному фінансуванні пенітенціарних закладів не дозволила на практиці суттєво покращити стан справ у місцях позбавлення волі, де, окрім неналежних умов тримання засуджених, так і збереглася їх катастрофічна переповненість. З огляду на проведений аналіз, можна дійти висновку, що реформа покращила управлінську діяльність пенітенціарних закладів, але докорінно не змінила суть пенітенціарної політики держави.

ПРИМІТКИ

1. Гернет М. Н. История царской тюрьмы — 3-е изд. — М. : Госюриздат, 1960. — Т. 2. — 1825—1870, 1961. — 582 с.
2. Осипов М. В. Тюремная реформа 1879 года и ее реализация в Оренбургской губернии : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Михаил Вячеславович Осипов // Оренбург. гос. пед. ун-т. — Оренбург, 2010. — 246 с.
3. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX — на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Василь Васильович Россіхін // Нац. юрид. академія України імені Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — 219 с.
4. Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII—XX вв. Историко-правовой анализ тенденций развития : монография / И. В. Упоров. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — 610 с.

Левчук Игорь. Причины и предпосылки проведения реформы пенитенциарной системы в Российской империи во второй половине XIX века.

В статье анализируются правовые основания проведения реформы пенитенциарной системы Российской империи во второй половине XIX века. Исследованы причины и предпосылки проведения реформы и обстоятельства ее проведения. Выявлены организационные аспекты деятельности учреждений пенитенциарии на украинских землях, входивших в состав Российской империи. Сделан вывод об эффективности реформы системы исполнения наказаний и ее влияние на последующие трансформации пенитенциарной системы в Российской империи во второй половине XIX века.

Ключевые слова: пенитенциарная система, реформа пенитенциарной системы, Российская империя, украинские губернии, система учреждений исполнения наказаний.

Levchuk Igor. The causes and background of the prison system reform in the Russian Empire in the second half of the nineteenth century.

The article analyzes the legal basis of the prison reform in the Russian Empire in the second half of the XIX century. The reasons and the background and the consequences of the prison reform in the Russian Empire are founded. The organizational aspects of the Ukrainian penitentiary institutions are investigated. The conclusion about the effectiveness of the prison reform and its influence on the subsequent transformation of the prison system in the Russian Empire in the second half of the XIX century is made.

Key words: prison system, the reform of the penitentiary system, the Russian Empire, the Ukrainian provinces, the penal institutions.